

مکان‌یابی پادگان‌های نظامی طبرستان در صدر اسلام (براساس منابع مکتوب)

دکتر جواد نیستانی^{۱*}، عابد تقوی^۲

(تاریخ دریافت ۸۸/۲/۱۶، تاریخ پذیرش ۸۹/۱۲/۹)

چکیده

با روی کار آمدن حکومت‌های نیمه‌مستقل محلی در سواحل جنوبی دریای خزر، ایالات شمالی ایران صحنه درگیری و مناقشات سیاسی میان فرمانروایان محلی با حاکمان اموی و عباسی شد. تأمین امنیت سیاسی منطقه و ایجاد فضایی مساعد برای توسعه اقتصادی موجب شکل‌گیری پادگان‌های چندمنظوره‌ای در گستره وسیع جغرافیایی طبرستان شد. این پادگان‌ها که در متن‌های تاریخی و جغرافیایی با عنوان مسلحه، ساخلو و زینستان از آن‌ها یاد شده، در دوره زمامداری والیان خلافت عباسی در طبرستان به دست ابوالعباس طوسی، فرمانده و حاکم طبرستان بنا شد. قلمرو جغرافیایی تحت پوشش آن‌ها در سه ناحیه جلگه، میان‌بند و کوهستان از شهر همیشه در مرز شرقی طبرستان آغاز می‌شد و در شهر چالوس در غرب این ایالت به پایان می‌رسید. تعداد پادگان‌های طبرستان در تاریخ‌های محلی و متن‌های جغرافیایی بین ۳۱، ۴۵ و ۵۰ عدد متغیر بوده و از این تعداد ۳۱ پادگان در این مقاله شناسایی شده است.

*jneyestani@modares.ac.ir

۱. عضو هیئت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس
۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی اسلامی دانشگاه تربیت مدرس

در این پژوهش سعی شده است تا با استفاده از منابع تاریخی و جغرافیایی به شناختی منطقی از علل پراکندگی و عملکردهای چندگانه پادگان‌ها دست یافته شود.

واژه‌های کلیدی: اسپهبدان طبرستان، پادگان، عباسیان، پراکندگی مکانی، اسلام.

۱. مقدمه

حضور حکومت‌های نیمه‌مستقل محلی در نیمه دوم حکومت ساسانیان (حک خسرو انوشیروان تا یزدگرد سوم) تا قرن‌های اولیه و میانی اسلام همچون اسپهبدان طبرستان، گاوبارگان (آل دابویه)، قارنیان، باوندیان و پیامد آن از یک سو و تحولات سیاسی-اجتماعی صورت گرفته از سوی دیگر، ایالت طبرستان (مازندران کنونی) را از جایگاه ممتازی در مطالعات تاریخی ایران برخوردار کرده است (حکیمیان، ۱۳۶۸: ۱-۶). با افول دولت ساسانی و ظهور دین نوین اسلام در شبه جزیره عربستان و فتح مناطق زیر سلطه حکومت ساسانی به دست اعراب، طبرستان بیش از پیش پناهگاه امنی برای شاهان و شاهزادگان ساسانی شد. از آنجا که حکومت‌های نیمه‌مستقلی همچون اسپهبدان در این منطقه بود، حملات پی‌درپی اعراب و فتح بیشتر مناطق غربی و مرکزی ایران، زنگ خطری جدی برای فرمانروایان طبرستان به شمار می‌رفت. به همین منظور، برای تأمین امنیت جانی و مالی حکومت و مردم منطقه و نیز پاسداری از مرزهای سیاسی به‌ویژه مرزهای جنوبی سلسله جبال البرز قلعه‌های مهمی در نقاط کوهستانی و استراتژیک بنا شد. پس از فتوحات کم‌وبیش ناپایدار امویان در گرگان و طبرستان و تحمیل خراج بر مردم آن سامان، سرانجام در دوره خلافت عباسیان و فتح مناطق جلگه‌ای، طبرستان به صورت یکپارچه به زیر سلطه حاکمان جدید درآمد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۹۷۸-۲۱۱۶)؛ درحالی که در مناطق کوهستانی حکومت‌های اصیل ساسانی همچون آل قارن (سوخرائیان) و باوندیان هنوز به استقلال خود پای‌بند بودند و به جنگ با تازه‌واردان عرب می‌پرداختند.

با روی کار آمدن حاکمان عباسی، قتل‌عام‌های زیادی در منطقه به‌ویژه در نواحی کوهستانی آن صورت گرفت. این اعمال خشونت‌بار فضای سیاسی و اجتماعی طبرستان را بیش از پیش دچار آشوب و بی‌نظمی کرد. از این رو، در دوره حکمرانی کوتاه دوساله ابوالعباس طوسی پادگان‌های زیادی در بیش از چهل شهر و نقاط راهبردی با کمک نیروهای عرب و ایرانی که

مکان‌یابی پادگان‌های نظامی طبرستان در ... _____ جواد نیستانی و همکار

اغلب خراسانی بودند، ساخته شد (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۷۴). هدف از ایجاد چنین مکان‌هایی، فرونشاندن آشوب‌های محلی و تسلط بر سرکشی‌های امیران محلی ساکن در کوهستان‌ها بود (مهجوری، ۱۳۸۱: ۸۷). وی به فراخور هر پادگان، نیروی نظامی بر آن‌ها گماشت و به موجب این مهم، نظمی یکپارچه در طبرستان برقرار شد. این پادگان‌ها که بنا به تاریخ ابن‌اسفندیار تعداد آن‌ها ۴۵ مسلحه بوده، از شهر همیشه در حدّ شرقی طبرستان آغاز و به حدّ غربی آن در شهر چالوس منتهی می‌شده است (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۸۱-۱۷۸). سرحدّ جنوب‌شرقی آن به ایالت قومس، بخش جنوبی رشته‌کوه‌های البرز به ایالت ری و قسمت جنوب‌غربی و غربی آن به منطقه دیلمان ختم می‌شده است.

تاریخ‌های عمومی و محلی معتبری چون *تاریخ طبرستان* نوشته ابن‌اسفندیار (تألیف ۶۱۳ق)، *تاریخ رویان* (اولیاءالله آملی، ۱۳۴۸: ۶۱) و *تاریخ طبرستان*، *رویان و مازندران* (ظهیرالدین مرعشی، ۱۳۴۵: ۶۰) به این پادگان‌ها و نحوه و چگونگی اداره آن‌ها اشاراتی کرده‌اند. در کنار این منابع می‌توان به متون جغرافی‌دانان قرن‌های اولیه و میانی اسلام اشاره کرد که هر یک به نام و موقعیت جغرافیایی و مسافت بین شهرها و نیز برخی پادگان‌ها پرداخته‌اند.

۲. پیشینه و روش تحقیق

درباره معماری نظامی ایران پژوهش‌های ارزنده‌ای انجام شده است که بیان تمام آن‌ها در اینجا ممکن نیست. اما آنچه به معماری نظامی حوزه جغرافیایی طبرستان مربوط می‌شود، تحقیقات مختصری است که در دو بخش مطالعات باستان‌شناختی و تاریخ معماری به آن اشاره می‌شود.

از نخستین کارهای مرتبط با موضوع تحقیق می‌توان به کتاب منوچهر ستوده (۱۳۴۵) با عنوان *قلاع اسماعیلیه در رشته‌کوه‌های البرز* اشاره کرد. نویسنده این کتاب با بررسی میدانی، تحقیقی تک‌نگارانه از قلعه‌های بخش‌های جنوبی البرز فراهم آورده و ویژگی‌های معماری و باستان‌شناسی آن را بیان کرده است. پژوهش بعدی به سامان سورتیچی (۱۳۸۱) با عنوان *قلاع باستانی مازندران: از سورخانی تا جرکلباد* اختصاص دارد. نویسنده این اثر نیز با روشی مشابه ستوده به کاوش در قلعه‌های تاریخی پرداخته با این تفاوت که پژوهش او به بخش‌های شمالی رشته‌کوه البرز معطوف است. از دیدگاه تاریخی نیز تحقیقات تاریخ‌نگاران محلی مازندران مانند

اردشیر برزگر درخور تأمل است. او در کتابی با عنوان *تاریخ طبرستان* (۱۳۸۰) به شناسایی مکان‌های فعلی و مقایسه تطبیقی آن با منابع مکتوب پرداخته است. البته اسماعیل مهجوری نیز به این مهم توجه کرده است و اثر او با مکان‌یابی آثار برزگر چندان تفاوت ندارد. علاوه بر این، تحقیقات زین‌العابدین درگاهی (۱۳۸۰) و حسن یوسفی (۱۳۸۲) را در شناسایی پادگان‌های چمنو و پایدشت نمی‌توان از نظر دور داشت. این دو با طرح پرسش درباره مکان دقیق پادگان‌ها، به مکان‌یابی احتمالی آن‌ها پرداخته‌اند.

اما نگارندگان این مقاله روش و شاخص شناسایی مکان‌های یادشده را براساس وجه تسمیه نام‌های قدیمی و مطابقت آن‌ها با نام جای‌های فعلی‌شان بررسی کرده‌اند. برای مثال، پادگان مشکینوان که یکی از پادگان‌های والیان عباسی در اطراف شهر چمنو (چمنو) بوده، امروزه به نام روستایی با عنوان مسکین‌بن است که با اندکی تغییر به این نام درآمده است. استناد به نوشته‌های تاریخ‌نگاران بومی معاصر مازندران همچون اردشیر برزگر، اسماعیل مهجوری و مصطفی احمدزاده (۱۳۷۳) از دیگر منابع مورد استفاده در مکان‌یابی برخی پادگان‌هاست. به هر حال، غیر از مطالعات باستان‌شناسانه درباره قلعه‌های تاریخی و نه پادگان‌ها و همچنین پژوهش‌های تکنارانه تاریخی در باب پادگان‌های نظامی، هیچ‌گونه تحقیق جامعی درباره تمام آن‌ها صورت نگرفته است. این مقاله هم فقط وجه تاریخی پادگان‌ها را مورد توجه قرار داده است. با توجه به تخریب تمام پادگان‌ها و نبود ساختار و فضای معماری، مهم‌ترین هدف مقاله، مکان‌یابی پادگان‌ها و نحوه پراکندگی فضایی و همچنین شناخت عملکرد آن‌هاست.

روش تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و مطالعه منابع تاریخی به‌ویژه تاریخ‌های محلی و بهره‌گیری از متون جغرافی‌دانان قرن‌های اولیه و میانی اسلام است. همچنین تحقیقات پژوهش‌گران معاصر درباره پادگان‌ها از نظر دور نمانده است. از آنجا که پژوهش‌های اندکی درباره سازمان نظامی و دفاعی مازندران صدر اسلام و چگونگی تعاملات آن با سازمان حکومتی و اقتصادی صورت گرفته، امید است این تحقیق نقطه آغازی برای پژوهش‌های میدانی باستان‌شناختی در زمینه بازسازی سازمان سیاسی-اقتصادی و اجتماعی مازندران صدر اسلام باشد.

۳. بررسی پادگان‌های نظامی طبرستان در منابع تاریخی و جغرافیایی

در مطالعات تاریخی، منابع مکتوب همواره در شناخت تحولات اجتماعی گذشته انسان نقش بسزایی داشته است. در پژوهش‌های باستان‌شناسی، به‌ویژه در دوران تاریخی و اسلامی نیز استفاده از منابع مکتوب اعم از متون تاریخی، جغرافیایی، اسناد، سفرنامه‌ها و... نزد باستان‌شناس ابزار قوی برای تحلیل‌های دقیق و مستند به‌شمار می‌آید. با توجه به تخریب تمام پادگان‌های احداثی دوره عباسی به دست مغولان و امیرتیمور گورکانی و ناتوانی در شناسایی محل دقیق آن‌ها، جست‌وجوی مکان‌های یادشده براساس نوشته‌های تاریخی و کاوش در اسناد معتبر بیش‌ازبیش اهمیت می‌یابد.

در طول تاریخ، پادگان‌های نظامی در کنار دیگر بناهای دفاعی مانند قلعه‌ها، دیوارهای دفاعی، رباط و... در برقراری آرامش و امنیت اجتماعی نقش بسزایی بر عهده داشته است. از آنجا که برخی از این پادگان‌ها به نام شهری که در آن قرار داشته‌اند، نام‌گذاری می‌شدند، همواره مورد توجه تاریخ‌نگاران و جغرافی‌دانان بوده‌اند. بنابراین، بدیهی است که بسیاری از متون جغرافیایی قرن‌های اولیه و میانی اسلام به این بناها اشاراتی داشته باشند. برای مثال، نویسنده *اعلاق‌النقیسه* درباره شهر طمیس می‌نویسد:

این شهر دروازه بزرگی دارد و از اهالی طبرستان کسی نمی‌تواند از طبرستان به گرگان رود و یا از گرگان به طبرستان شود مگر آنکه از آن دروازه عبور کند و بین طبرستان و گرگان دیوار کشیده شده که از کوه تا ساحل دریا امتداد دارد و از آجر ساخته شده است. بانی و بنیان‌گذار این دیوار کسری انوشیروان ساسانی است که این دیوار را به‌عنوان سدی کشید تا اینکه ترکان را از چپاول طبرستان مانع شود (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۷۶-۱۷۷).

او همچنین درباره ویژگی‌های عمومی همیشه می‌گوید: «شهر طمیس جمعیتی زیاد دارد و نیز دارای مسجد جامعی است و فرماندهی با جیره‌ای مقرر، سپاه آنجا را به‌دست دارد.» (همان، ۱۷۷). برخی جغرافی‌دانان همچون یاقوت حموی علاوه بر ذکر پادگان‌ها، به موقعیت جغرافیایی و فاصله آن‌ها با شهرهای همجوار اشاراتی کرده‌اند. برای مثال یاقوت درباره شهر مهران (نکای کنونی) می‌نویسد: «مهران در بخش هموار طبرستان قرار دارد و بین آن ناحیه و ساری بیست فرسنگ فاصله است. مهران دارای یک منبر بود، سرداری با یک هزار مرد مسلح

آن را پاسداری می‌کرد.» (۱۹۹۵: ۲۳۳). قزوینی در *آثارالبلاد و اخبارالعباد* نیز به یکی از همین پادگان‌ها اشاره کرده که در منطقه دزا یا کوزا قرار داشته است. او در وصف این مکان می‌نویسد: «قلعه‌ای است در طبرستان، از عجایب دنیا، بسیار بلند و عالی. ابر به قله او نرسد و با ستاره سرگوشی کند. چندان منیع و حصین است که فکر متین از ترتیب مقدمات استخلاص او عاجز ماند.» (۳۰۶). مطالبی که گفته شد در دیگر نوشته‌های جغرافی‌نویسان اسلامی نیز آمده است؛ اما آنچه در بین این متون مهم است، تکرار مطالب و اطلاعات در آن‌ها است. از معدود جغرافی‌دانانی که به‌طور خاص به وجود پادگان‌ها و تعداد آن‌ها اشاره کرده، ابن‌فقیه از قرن چهارم هجری قمری است. وی در کتاب *مختصرالبلدان* می‌نویسد: «از آغاز طبرستان تا مرز دیلم، سی و یک مسلحه افتاده است. در هر مسلحه از دویست تا هزار مرد است.» (۱۴۹).

علاوه بر متون جغرافیایی که در هریک توضیحاتی درباره شهرهای طبرستان آمده است، تاریخ‌های محلی نیز نکته‌های جزئی‌تری را درباره مسلحه‌خانه‌ها یا همان پادگان‌ها آورده‌اند. *تاریخ طبرستان* نوشته بهاء‌الدین محمد بن حسن بن اسفندیار کاتب (۶۱۳ق) از کتاب‌های تاریخی معتبر و مستند طبرستان و به تعبیری منبع اصلی تاریخ طبرستان به‌شمار می‌آید. ابن‌اسفندیار در بخشی از کتاب خویش به‌طور دقیق از این پادگان‌ها نام برده است. فرماندهان گماشته بر این پادگان‌ها، تعداد و نیروی نظامی به‌کارگرفته‌شده در آن‌ها و موقعیت تقریبی جغرافیایی آن‌ها از دیگر اطلاعاتی است که می‌توان از کتاب ابن‌اسفندیار به‌دست آورد. برای مثال، می‌توان به مسلحه‌تریجه اشاره کرد که به فرماندهی مسلم بن خالد و نیروی نظامی هزار و پانصد نفری از اهالی سغد، سمرقند، خوارزم، نسا و باورد اداره می‌شده است (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۸۰). *تاریخ رویان* (وقایع رویان تا ۸۰۵ق) نوشته اولیاءالله آملی و *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران* اثر میرسید ظهیرالدین مرعشی (۸۱۵-۸۹۲ق) نیز همان توضیحات ابن‌اسفندیار را از روی کتابش رونویسی کرده‌اند (نک آملی، ۱۳۴۸: ۶۱؛ مرعشی، ۱۳۴۵: ۶۰). آنچه از محتویات این تاریخ‌ها برداشت می‌شود این است که ایجاد و توسعه پادگان‌های نظامی و دفاعی در گستره جغرافیایی طبرستان نیازمند سازوکارهای پیچیده سیاسی و اقتصادی بوده است و تداوم آن‌ها در گرو سیاست‌گذاری‌های والیان عباسی تفسیر می‌شود.

۴. نقش پادگان‌های نظامی در تحولات سیاسی - اقتصادی طبرستان

با آغاز فرمانروایی خسرو انوشیروان و در پی آن با انجام اصلاحات اساسی در ساختار اداری و حکومتی (شیبمان، ۱۳۸۴: ۹۱-۹۴)، شهرهای مهمی در طبرستان ایجاد شد و در صدر اسلام نیز مورد توجه قرار گرفت. شکست یزدگرد سوم و زوال حکومت ساسانی و فتح مناطق مختلف ایران به دست اعراب، فصل تازه‌ای را در تاریخ ایران رقم زد (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۱۹۹). ایالت طبرستان با حضور خاندان‌های محلی قارنیان (سوخرانیان)، باوندیان، آل دابویه (گاوبارگان) و پادوسبانان - که هرکدام دارای قلمروی خاص در منطقه بودند - توانستند با سیاستمداری و گاهی با درگیری‌های مقطعی به حیات تقریبی دو‌یست‌ساله خود ادامه دهند؛ به گونه‌ای که طبرستان تا زمان منصور، دومین خلیفه عباسی، مستقل از حکومت مرکزی بغداد بود (حکیمیان، ۱۳۶۸: ۱۶). با تسلط ابوالخضیب، اولین فرمانده عباسی، بر مناطق جلگه‌ای طبرستان و استقرار نیروهای نظامی، اقتدار نظامی و سیاسی بر شهرها دوچندان شد.

با نگاهی گذرا به گاهشمار طبرستان در صدر اسلام، به‌روشنی می‌توان فضای ناامن و بی‌ثبات سیاسی را در آن سامان مشاهده کرد. رویدادهای تاریخی دوره‌ی والیان عباسی ضرورت تحکیم مرزهای سیاسی را تقویت کرد؛ رخدادهایی همچون فتح طبرستان به دست ابوالخضیب اولین حاکم عباسی (۱۴۰ق) (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۴۴)، شورش مازیار بن قارن و جنگ میان وی با عبدالله بن طاهر در سال ۲۲۴ق (طبری، ۱۳۷۵: ۱۳/۵۹۰۵)، فتح طبرستان به دست یعقوب لیث صفاری پس از جنگ با حسن بن زید در سال ۲۶۰ق (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۲۳)، قیام علویان به سرکردگی حسن بن زید (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۲۹۸-۲۹۹)، شکست صدام (صرام) - قاضی و رهبر قیام مردم چالوس، کلار، ناتل و کجور - در برابر نماینده‌ی هارون در سال ۱۸۱ق که به شکست مردم و ویرانی شهرهای یادشده منجر شد (اعظمی سنگسری، ۱۳۵۴: ۱۹) و بسیاری حوادث دیگر. به همین دلیل در این دوره، به ساخت پادگان‌های نظامی و توسعه آن در مناطق جلگه‌ای، میان‌بند (مناطق جنگلی) و کوهستانی با هدف برقراری امنیت نسبی سیاسی در منطقه اقدام شد. شایان ذکر است که پیش از این نیز حکومت‌های محلی در اواخر دوره ساسانی همین تدبیر نظامی‌گری را با ساخت قلعه‌ها، دیوارهای دفاعی و دروازه‌های شهرها در پیش گرفته بودند.

منابع تاریخ محلی درباره نقش ساخلونشین‌ها در تحولات سیاسی منطقه‌ای به‌ویژه در بطن صحنه‌های درگیری و قیام‌های مردمی میان حکومت‌های محلی و دست‌نشانندگان عباسی مطالبی را بیان کرده‌اند؛ جنگ میان حسن بن زید علوی و سلیمان بن عبدالله طاهر فرمانده طاهریان طبرستان در چمنو (قائم‌شهر کنونی) (آملی، ۱۳۴۸: ۹۱؛ مرعشی، ۱۳۴۵: ۱۳۲؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۳: ۲۰۰؛ رابینو، ۱۳۶۵: ۱۹۹) از نمونه‌های درخور ذکر است. ابن‌اسفندیار در این‌باره می‌نویسد:

... در همان نزدیکی سلیمان با لشکری آراسته به ساری رسید و حسن زید به محمد بن ابراهیم و محمد حمزه فرستاد که حشم آمل و مامطیر (بابل کنونی) را بیاورد، همه به چمنو رسیدند و سلیمان به لیجم لشکرگاه ساخته بود، به تمسکی دشت (یکی از پادگان‌های احدائی عباسیان) هر دو لشکر به هم افتادند... (۱۳۶۶: ۲۳۴).

ابن‌اسفندیار در جایی دیگر به کشته‌شدن سالم فرغانه، سردار عرب، به سال ۱۶۸ق (شیطان فرغانی) به دست ونداامید پسر ونداهرمز کارن سوخرا پهلوی در منطقه اصرم اشاره می‌کند (همان، ۱۸۳-۱۸۴). گفتنی است که اصرم به‌عنوان یکی از پادگان‌های خلافت عباسی به نام‌های آحرَم، اورالفرعار، هی هی کیان نیز ضبط شده و به‌وسیله واقد الفرغانی با سیصد مرد اداره می‌شده است (همان، ۱۷۸).

با توجه به فضای سنگین نظامی حاکم بر فضای اجتماعی طبرستان صدر اسلام و کثرت درگیری‌های سیاسی، شورش‌ها و سرکوب‌گری، می‌توان نقش مهم و حیاتی این پادگان‌ها را در برقراری نظم و استقرار امنیت اجتماعی و سیاسی مناطق زیر سلطه خلافت عباسی به‌خوبی مشاهده کرد.

۵. پراکندگی و عملکرد پادگان‌ها

براساس منابع جغرافیایی، شهرهای طبرستان در دو منطقه جلگه‌ای و کوهستانی استقرار یافته بودند. نویسنده *حدودالعالم* به شهرهای طبرستان و موقعیت جغرافیایی، محصولات و ویژگی‌های عمومی آن اشاره کرده است:

طبرستان (ناحیتی است) بزرگ ازین ناحیت دیلمان و حدش از چالوس است تا حد همیشه و این ناحیتی است آبادان و (با نعمت) و بسیار خواسته و بازرگانان بسیار و طعماشان بیشترین نان برنج است و ماهی، بام‌خان‌هاشان سفال سرخ است از بسیاری باران کی آنجا آید به تابستان و زمستان (۱۳۶۲: ۱۴۴).

ابن‌خردادبه همین تقسیم‌بندی را از شهرهای این ایالت داشته و شهرهایی نظیر ساریه، آمل و شالوس (چالوس کنونی) را جزء شهرهای جلگه‌ای و رویان و کلار را از شهرهای کوهستانی دانسته است (۱۳۷۱: ۱۱۹).

اگرچه طبیعت سرسخت منطقه از یک‌سو و موانع طبیعی و محیطی همچون رشته‌کوه‌های البرز، دریای مازندران و جنگل‌های انبوه از سوی دیگر موجب آرامش خاطر نسبی ساکنان منطقه می‌شد، برای جلوگیری از نفوذپذیری مهاجمان و خطرهای احتمالی از جانب هیاطله و ترک‌ها در سرحدات شمال‌شرقی اقداماتی چون ساخت دیوارهای دفاعی گرگان و همیشه در دستور کار قرار گرفت (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۷۶-۱۷۷). در کنار این فعالیت‌ها، ساخت قلعه‌های متعدد در نقاط استراتژیکی ایالت همچون گذرگاه‌ها و معابر و دروازه‌های اصلی شهرها موجب استحکام و پایداری شهرهای طبرستان شد. از دیگر اقدامات حفاظتی، پادگان‌های نظامی در دوره عباسیان بود. از ۴۵ پادگان یادشده در *تاریخ طبرستان* که در این پژوهش لحاظ شده، ۳۱ مکان شناسایی شده است. نام پادگان‌ها و شناسایی محل فعلی آن‌ها در جدول شماره یک آمده است. این پادگان‌ها در سه منطقه جغرافیایی جلگه، جنگل و کوهستان پراکنده شده بودند. از این تعداد ۱۷ پادگان در بخش جلگه، ۱۰ پادگان در منطقه جنگلی و ۴ پادگان در کوهستان مستقر شده بودند (نقشه شماره یک). با نگاهی به این نقشه درمی‌یابیم تعداد پادگان‌های مستقر در سه شهر ساری، آمل و کجور از تراکم بیشتری نسبت به دیگر مناطق برخوردار بوده است؛

به گونه‌ای که در اطراف این سه شهر هریک چهار تا پنج پادگان قرار داشته است. دلیل این امر قرارگیری این شهرها به عنوان پایتخت (کرسی نشین) در دوره فرمانروایی اسپهبدان طبرستان و حکمرانان عباسی بوده است و ضرورت تراکم پادگان‌ها در این شهرها برای نگرانی بیشتر، عاقلانه به نظر می‌رسد (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۹۵). از سوی دیگر، منطقه رویان نیز با مرکزیت شهر کجور، حاکم‌نشین رویان، به دلیل موقعیت خاص سیاسی و هم‌مرز بودن با ناحیه کوهستانی دیلمان و دفع خطرهای احتمالی دشمنان، از اهمیت ویژه نظامی و دفاعی برخوردار بوده است (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۱۵۰).

پادگان‌های ساخته شده در مناطق میان‌بند (جنگلی) و کوهستانی در سرحدات جنوبی طبرستان قرار داشتند و به نظر می‌رسد که به جای پادگان‌های مرزی ایفای نقش می‌کردند. دلیل استقرار پادگان‌ها در مناطق جنگلی با پوشش گیاهی انبوه، نداشتن وسعت دید و احاطه بر مناطق اطراف بوده است که عملکرد نظامی آن‌ها را مورد تردید قرار می‌داد. به نظر می‌رسد نحوه پراکنش این پادگان‌ها بر اساس الگویی ارتباطی و مرزی شکل گرفته است؛ به گونه‌ای که با ترسیم خطی بین آن‌ها و اتصال آن به یکدیگر می‌توان حدود مرزهای جنوبی طبرستان را تاحدی بازسازی کرد.

درواقع، می‌توان الگوی حاکم بر پراکندگی فضایی پادگان‌ها را براساس مرزهای درونی و بیرونی تقسیم کرد. این مکان‌ها در مناطق کوهستانی و میان‌بند، مرز بیرونی طبرستان یا پتسخوارگر (مناطق کوهستانی مازندران) را تشکیل می‌داد. این منطقه با ایالت قومس در بخش جنوب شرقی، ایالت ری در جنوب و منطقه دیلمان در بخش‌های غربی هم‌مرز بوده است. در مقابل مناطق جلگه‌ای جایگاه مرزهای درونی طبرستان خلافت عباسیان بوده است. افزون بر این، پایگاه‌های نظامی مورد مطالعه از طریق راه‌های مختلف به یکدیگر متصل بوده‌اند. بنابراین، می‌توان برقراری امنیت شبکه راه‌های ارتباطی بین آن‌ها را از دیگر وظایف اصلی پادگان‌ها دانست. گرچه هیچ‌گونه فضای معماری از این بناها برجای نمانده است، با توجه به ماهیت و عملکرد پادگان‌ها در دوره‌های زمانی و مکانی هم‌عصر و در اختیار داشتن فضای کمتری نسبت به دیگر استحکامات دفاعی نظیر قلعه‌ها، فرضیه یادشده قوت بیشتری می‌گیرد. نیروی

مکان‌یابی پادگان‌های نظامی طبرستان در ... _____ جواد نیستانی و همکار

نظامی به‌کارگرفته‌شده برای نگهداری از مناطق مختلف جغرافیایی نزدیک به ۳۰ هزار نفر از خراسان بزرگ (نسا، ابیورد، طوس، خوارزم، سمرقند و سغد)، طبرستان، دمشق، جزیره و شام بوده است.

پرسشی که مطرح می‌شود دربارهٔ اعداد دور از انتظاری است که برای برخی پادگان‌ها ذکر شده است. برای مثال، می‌توان به پادگان کجو (کجور) اشاره کرد که به فرمان‌دهی عمر بن علاء با نیروی نظامی ۶ هزار نفری وظیفهٔ حفاظت از منطقهٔ رویان را برعهده داشته است (ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۸۰). با این ذهنیت که پادگان‌ها از حجم و گنجایش فیزیکی محدودتری نسبت به دیگر استحکامات دفاعی در طول تاریخ برخوردار بوده‌اند، ظرفیت پذیرش و اسکان ۶ هزار نفر در پادگان کجو- با تعریفی که ما از ساختار معماری پادگان‌ها داریم- باورکردنی نیست و اگر هم این عدد واقعیت داشته، بایستی ناحیهٔ کجو دارای پایگاه‌های اقماری بوده باشد.

این بناها علاوه بر کارکرد دفاعی، عملکرد اقتصادی نیز داشتند؛ بدین ترتیب که در زمان‌های تعیین‌شده از سال، به جمع‌آوری مالیات و خراج سالیانه می‌پرداختند (همان، ۷۴-۵؛ قدامة بن جعفر، ۱۳۷۰: ۱۴۴). همچنین پادگان‌ها در کنار دریافت مبالغ و انتقال آن به دارالحکومهٔ بغداد، به مکانی برای جمع‌آوری غنایم حاصل از جنگ‌ها و آشوب‌ها تبدیل شده بودند. دلیل آن هم وجود ابزار قدرت نظامی و سیطرهٔ حاکمیت خلافت عباسی است که در پادگان‌ها بازتاب یافته بود.

آغاز فروپاشی ساخلوئشین‌های طبرستان به حملهٔ خونبار مغولان برمی‌گردد که در این دوره به مازندران تغییر نام یافته بود. با حملات امیر تیمور گورکانی این پادگان‌ها نیز وارد مرحلهٔ تازه‌ای از نابودی شدند (بارتولد، ۱۳۵۸: ۲۴۱-۲۴۲). علاوه بر عوامل سیاسی که به نابودی این بناها منجر شد، عوامل طبیعی همچون فرسایش و رطوبت نیز در نابودی پادگان‌های نظامی طبرستان نقش مهمی داشته است.

نتیجه گیری

بیان قدرت همواره یکی از ویژگی‌های برجسته معماری اسلامی بوده است و شکل نخستین خود را در معماری نظامی و تدافعی نشان می‌دهد. پادگان‌های طبرستان صدر اسلام مثال روشنی در این باره است؛ این مکان‌ها با عملکردهای چندگانه سیاسی، نظامی و اقتصادی در ایجاد حاکمیت قدرت خلافت عباسیان بر ولایت طبرستان نقش مهمی ایفا می‌کردند. این پادگان‌ها در سه منطقه دشت، میان‌بند و کوهستان پراکنده شده بودند و از شرق طبرستان در شهر تمیشه آغاز می‌شدند و تا شهر چالوس در حد غربی این ولایت ادامه داشتند. والیان عباسی پس از فتح طبرستان و استقرار اولیه در آن، با تسلط بر بخش جلگه‌ای پادگان‌هایی را در این بخش (نسبت به دیگر نواحی جنگلی و کوهستانی) بنا کردند. به نظر می‌رسد عباسیان برای تثبیت اقتدار حاکمیتی خود دست به چنین اقدامی زده باشند و علت تراکم بیشتر آن‌ها در دشت نیز به همین علت می‌تواند باشد. اما پس از برقراری آرامش نسبی در مناطق جلگه‌ای و قرار دادن شهر آمل به عنوان کرسی طبرستان، به برپایی پادگان‌هایی در مناطق میان‌بند و کوهستانی اقدام کردند. نگارندگان مقاله بر این باورند که فرایند ساخت پادگان‌ها بین سال‌های ۱۴۰-۱۴۳ق صورت نگرفته است و منابع مکتوب زمان ضد و نقیضی را برای آن ذکر کرده‌اند. با نگاهی دقیق‌تر به سال‌شمار والیان عباسی در طبرستان، زمان زمامداری ابوالخضیب، اولین والی عباسی سال ۱۴۴ق و دوران زمامداری ابوخرزیمه، دومین حاکم عباسی ۱۴۰ق ذکر شده است؛ درحالی‌که ابوالعباس طوسی، سومین والی عباسیان، در طبرستان فرمانروایی می‌کرده است. با این توضیح چطور می‌توان زمان ساخت پادگان‌ها را طی دو سال بین سال‌های ۱۴۲-۱۴۴ق دانست.

طبرستان در قرن‌های اولیه اسلامی محل درگیری میان اعراب، به‌ویژه حکومت عباسی با فرمانروایان محلی اسپهبدان، قارنیان و باوندیان بوده و همواره با سه جبهه مخالفان: در شرق با مرکزیت شهر ساری، نواحی مرکزی به کرسی‌نشینی شهر آمل و در ناحیه کوهستانی رویان با شهر حاکم‌نشین کجور طبرستان روبه‌رو بوده است. این عوامل

مکان‌یابی پادگان‌های نظامی طبرستان در ... _____ جواد نیستانی و همکار

موجب حساسیت بیشتر برای حفظ امنیت منطقه با ساختن انبوهی از این پادگان‌ها شد. نابودی این پادگان‌ها نیز به دو مرحله تقسیم می‌شود: مرحله اول به حمله ویران‌گر مغول و نابودی بسیاری از شهرهای طبرستان و مرحله دوم به از بین رفتن نهایی پادگان‌ها به دست امیر تیمور گورکانی و تسخیر یکپارچه مازندران مربوط است.

جدول ۱ مکان‌یابی پادگان‌های طبرستان بر اساس موقعیت جغرافیایی کنونی آن

ردیف	نام پادگان	مکان‌یابی پادگان	موقعیت جغرافیایی
۱	تمیشه (طمیشه، طمیس، بانصران)	مرز بین طبرستان و گرگان دوران ساسانی، هفت کیلومتری جنوب غربی شهرستان کردکوی فعلی در روستای سرکلاته	جنگلی
۲	نامیه (نامنه، سامنه، سامته، مارست، بارست)	غرب ارویان و منطقه پنج هزار، احتمالاً شهرستان گلوگاه	جلگه‌ای
۳	لمراسک (آبادان)	روستای لمراسک در شرق بهشهر	جلگه‌ای
۴	مهروان (مهربان)	احتمالاً شرق شهرستان نکاء (روستای نداف‌خیل)	جلگه‌ای
۵	دامادن (دزوال، دژیان، دادان، دزوان)	بخش پنج‌هزار بهشهر - احتمالاً روستای زیروان در غرب بهشهر است.	جلگه‌ای
۶	کوسان (طوسان)	روستای کوسان در جنوب شهرستان بهشهر	جنگلی
۷	بعدان (معدان، بو و باب - دوراب)	احتمالاً روستای دوراب در شرق شهرستان نکاء است.	جلگه‌ای
۸	اصرم (اسرم، اهرم، اورالفرعار، هی‌هی‌کیان)	روستای اسرم در شرق ساری	جلگه‌ای
۹	خرم‌آباد (خرم‌دژ)	شمال شهرستان ساری	جلگه‌ای
۱۰	ساری	شهرستان ساری	جلگه‌ای
۱۱	کولا (او، کولانسرين بن السقمر)	روستاهای بالاکولا و پایین‌کولا در شش کیلومتری جنوب شهر ساری	جنگلی
۱۲	دزا (وزا، کوزا، دوا)	روستای کیزای امروزی در بخش دودانگه ساری، بالای ده میانا و پاچی	کوهستانی
۱۳	ارطه (ارتاه، ارتا)	غرب ساری حوالی روستای افراکی	جلگه‌ای

ردیف	نام پادگان	مکان‌یابی پادگان	موقعیت جغرافیایی
۱۴	چمنو (چمنو، چمنون، چمنان، جامسو، جامنو، علی‌آباد و شاهی)	حوالی روستای چمنان در دو و نیم کیلومتری قائم‌شهر	جلگه‌ای
۱۵	مشکین‌وان (مشکین‌بن، مسکین‌بن)	روستای موجه بن در جنوب قائم‌شهر، منطقه سوادکوه	جنگلی
۱۶	بالامیان (بالامثال، سالیان)	منطقه لغور سوادکوه	جنگلی
۱۷	یزدان‌آباد (هرمز‌آباد، ایزدآباد)	منطقه لغور سوادکوه، روستای کارمزد	جنگلی
۱۸	جیلانان (هلی‌نان، گیلانان، حلی‌نان)	روستای گلیران لغور در منطقه سوادکوه	جنگلی
۱۹	ترنجه (تریجه، ترچی، تژی، ابوالحسن‌کلا، تورانجیر)	روستای ابوالحسن کلا در بخش مرکزی شهرستان بابل	جنگلی
۲۰	متسکی (ههلی)	روستای تمسک در منطقه آمل	جلگه‌ای
۲۱	میله (فل، زرینگول، مله)	روستای میله در بخش شرقی آمل	جلگه‌ای
۲۲	آمل	آمل	جلگه‌ای
۲۳	هلافان (هلاوان، هلاپون)	شمال‌شرقی بخش چمستان در شهرستان نور	جنگلی
۲۴	جیلان‌آباد (گیلان‌آباد)	روستای گیلانده و در کنار رودخانه آلیشه‌رود نور	جلگه‌ای
۲۵	تابران (طابران، طایران)	روستای تلیران در منطقه آمل	جلگه‌ای
۲۶	ناتل (ناتله، نارتل، ماتل)	جنوب روستای سولده در هشت کیلومتری جنوب شهرستان نور	جنگلی
۲۷	پایدشت (شارستانه مرز، شهرستانه مرز)	روستای آهودشت	جلگه‌ای
۲۸	کجور (کجه، کچه، کچور، کچو، کجویه)	سه کیلومتری خارج از شهر جدید کجور	کوهستانی
۲۹	سعیدآباد (جوریشجرد، جوریشگرد)	حوالی مرزن‌آباد چالوس	کوهستانی
۳۰	کلار (کلارودان)	کلاردشت	کوهستانی
۳۱	چالوس (شالوس، سالوس، جالوس، شلس)	شهر چالوس	جلگه‌ای

شکل ۱ پراکندگی مکانی پادگان‌های طبرستان در صدر اسلام

۱. تمیشه	۶. کوسان	۱۱. کولا	۱۶. بالامیان	۲۱. میله	۲۶. ناتل	۳۱. چالوس
۲. نامنه	۷. بعدان	۱۲. دزا	۱۷. یزدان آباد	۲۲. آمل	۲۷. پایدشت	
۳. لمراسک	۸. اصرم	۱۳. آرطه	۱۸. جیلانمان	۲۳. هلاخان	۲۸. کجور	
۴. مِهروان	۹. خرم آباد	۱۴. چَمَنو	۱۹. تَرَنجه	۲۴. جیلان آباد	۲۹. سعید آباد	
۵. دامادن	۱۰. ساری	۱۵. مشکینوان	۲۰. متسکی	۲۵. تابران	۳۰. کلار	

منابع

- آملی، اولیاءالله. (۱۳۴۸). *تاریخ رویان*. به تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن اثیر، ابوالحسن عزالدین. (۱۳۷۱). *الکامل فی التاریخ*. ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن اسفندیار، بهاءالدین محمدبن حسن. (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*. به تصحیح عباس اقبال. تهران: کلاله خاور.
- ابن خردادبه. (۱۳۷۱). *مسالك و ممالک*. به تصحیح سعید خاک‌زند. تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *اعلاق‌النفسیه*. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر.

- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی. (۱۳۴۹). *مختصر البلدان*: بخش مربوط به ایران. ترجمه ح. مسعود. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۷۳). *التدوین فی احوال جبال شروین (تاریخ سوادکوه مازندران)*. به تصحیح مصطفی احمدزاده. تهران: فکر روز.
- اعظمی سنگسری، چراغعلی. (۱۳۵۴). *گاوبارگان پادوسبانی*. [بی جا]. [بی نا].
- بارتولد، ولادیمیر. (۱۳۵۸). *تذکره جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمه حمزه سردادور. ج ۲. چ ۲. تهران: توس.
- برزگر، اردشیر. (۱۳۸۰). *تاریخ تبرستان: تاریخ پیش از اسلام تبرستان*. به تصحیح محمد شکری فومشی. تهران: رسانش.
- *تاریخ سیستان*. (۱۳۲۰). به کوشش محمدتقی بهار. تهران: کلاله خاور.
- *حدودالعالم من المشرق الی المغرب*. (۱۳۶۲). به تصحیح منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری.
- حکیمیان، ابوالفتح. (۱۳۶۸). *علویان طبرستان*. چ ۲. تهران: الهام.
- درگاهی، زین العابدین. (۱۳۸۰). «توجی، جامنو، علی آباد» در *مجموعه مقالات در گستره مازندران*. تهران: رسانش.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۳). *تاریخ ایران بعد از اسلام*. تهران: امیرکبیر.
- ستوده، منوچهر. (۱۳۴۵). *قلاع اسماعیلیه در رشته کوه های البرز*. دانشگاه تهران.
- سورتیچی، سامان. (۱۳۸۱). *قلاع باستانی مازندران از سورهانی تا جرکلباد*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- شیپمان، کلاوس. (۱۳۸۴). *مبانی تاریخ ساسانیان*. ترجمه کیکاوس جهانداری. تهران: فرزانه روز.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. ج ۵ و ۱۳. تهران: اساطیر.
- قدامة بن جعفر. (۱۳۷۰). *الخروج و صنعه الکتابه*. ترجمه و تحقیق حسین قره چانلو. تهران: البرز.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود. (۱۳۷۳). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه با اضافات جهانگیر میرزا قاجار و تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- لسترنج، گای. (۱۳۳۷). *سرزمین های خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان. تهران: بنیاد ترجمه و نشر کتاب.

مکان‌یابی پادگان‌های نظامی طبرستان در ... _____ جواد نیستانی و همکار

- مادلونگ، ویلفرد. (۱۳۸۱). *سلسله‌های کوچک شمال ایران در تاریخ ایران کمبریج؛ از اسلام تا سلاجقه*. به کوشش ریچارد فرای. ترجمه حسن انوشه. چ ۵. تهران: امیرکبیر.
- مرعشی، میرظهیرالدین. (۱۳۴۵). *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*. به کوشش محمدحسین تسبیحی. چ ۳. تهران: شرق.
- مهجوری، اسماعیل. (۱۳۸۰). *تاریخ مازندران*. ج ۱. تهران: توس.
- یاقوت حموی البغدادی، شهاب‌الدین ابوعبدالله یاقوت. (۱۹۹۵). *معجم‌البلدان*. ج ۵. چ ۲. بیروت: دار صادر.
- یوسفی، حسن. (۱۳۸۲). «پایدشت: (دشت روشن تاریخ)» در *مجموعه مقالات در گستره مازندران*. تهران: رسانش.